

Юридичні науки

УДК 342

Байрачна Лариса Кімівна

кандидат філософських наук,

доцент кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Генкул Юлія Володимирівна

студентка

Міжнародно-правового факультету

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗАКОНОДАВЧІ ГАРАНТІЇ ПРОЦЕДУРИ «HABEAS CORPUS ACT»: ЗАРУБІЖНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

***Анотація.** Стаття присвячена вивченню зарубіжного досвіду правового регулювання процедури «habeas corpus act» та її функціонування. Особлива увага зосереджується щодо висвітлення даної процедури в українському законодавстві. Аналізуються положення закону «Habeas Corpus Act», інституту *amparo de libertad*, практика Європейського Суду з прав людини та нормативно-правові акти вітчизняного законодавства.*

***Ключові слова:** habeas corpus act, інститут *amparo de libertad*, свобода та особиста недоторканість, імунітет свідка, право на правову допомогу.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі державотворення права та свободи людини – невід’ємна характеристика державної політики. Найвищою соціальною цінністю на конституційному рівні було проголошено людину, її права і свободи. Обов’язком, що покладається на державу, є визнання, утвердження, забезпечення прав і свобод людини та громадянина,

а також створення всіх передумов для того, щоб людина могла користуватися цими правами в повному обсязі.

На сьогодні багато положень Конституції України, в частині конституційних прав, не мають механізмів реалізації. Тобто, задекларовані конституційні права людини і громадянина порушуються, не маючи при цьому реальних важелів протидії. З огляду на це, цікавим для дослідження є досвід Великобританії, де вперше в світі було розроблено концепцію Habeas Corpus act, як процесуальної гарантії конституційних прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання процедури «habeas corpus act» у вітчизняній науці досліджували такі автори, як О. Банчук, А. Бущенко, Л. Лобойко, С. Прилуцький, О. Шило, В. Жидкова, С. Зіманова, В. Зорькіна, В. Філіппова, Ю. Шульженко, С. Чиркіна, а також Маріано Асуела, Сальвадор Тоскано, Франціско Сакро, Мігель Уртадо де ла Мадрид та інші.

Зокрема Прилуцький, вивчивши текст першоджерела дійшов висновку про те, що «Habeas Corpus act» означає наказ, що видається судом начальнику місця ув'язнення доставити ув'язненого до суду, який повинен перевірити законність ув'язнення і, якщо справа порушена не про державну зраду чи інший тяжкий кримінальний злочин, звільнити ув'язненого під заставу [1, с. 67].

Мета статті полягає у дослідженні становлення і регулювання правової процедури «habeas corpus act» в зарубіжному та українському законодавствах.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто звернути увагу на закон, прийнятий англійським парламентом в 1679 р. «Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження заточення за морями» - «Habeas Corpus Act». Прийняття даного закону було зумовлене тим, що в 1679 р. король Карл II розпустив старий парламент і оголосив нові вибори. Після прийняття цього акту Карл II декілька раз розпускав парламент і

призначав нові вибори, в яких незмінно перемагали віги. Тоді король остаточно розпустив парламент і в наступні чотири роки свого правління не скликав його. Потім спадкоємець Яків II Стюарт, який здійснював жорстку політику, взагалі відмінив habeas corpus act, проте ненадовго. Пізніше він був поновлений [2, с. 47].

Особливістю «Habeas Corpus Amendment act» було те, що він вимагав негайного доставлення будь-якого затриманого до суду для перевірки законності його тримання під вартою. При цьому тривалість доставлення залежала лише від можливості подолати відстань до суду. У цьому акті зазначалося: «Якщо місце ув'язнення зазначеної особи знаходиться на відстані більше ніж 20 миль від місця... де суд... розташований... але не більше 100 миль, то наказ виконується протягом 10 днів, а якщо відстань більше 100 миль, то протягом 20 днів після вищезгаданого вручення – і не пізніше» [3, с. 69].

Варто зазначити і про те, що першопочаткова концепція прав і свобод людини була доволі обмеженою. Адже, виходячи із індивідуального розуміння поняття свободи, політична філософія того часу підкреслювала, що суспільство вільних людей не потребує в організуючій ролі держави, не потребує будь-яких соціальних інститутів, оскільки воно само в змозі забезпечити прогрес на основі індивідуально-вільної діяльності кожного члена суспільства. Крім того, подібні ліберальні концепції знайшли своє відображення в ХІХ ст.. в роботах Сміта, Милля, Бентама та інших.

Сучасні конституціоналісти називають Habeas Corpus act основним елементом так званої Біблії британської конституції, до якої також входять відомі Білль про права 1688 р. та Акт про престолонаслідування 1701 р. Habeas Corpus act складається з 21 статті. Законом вводився наказ «Habeas Corpus», який означав наказ суду шерифу та іншим посадовим особам, у випадку, якщо немає підстав для перебування під вартою, звільнити арештованого та відпустити під залог до розгляду його справи судом. При

цьому зазначалося, що будь-яка арештована людина в праві вимагати при своєму арешті постати перед судом, а суд зобов'язаний вирішити питання про його ув'язнення чи про звільнення протягом двох днів. Акт зобов'язував суддів видавати Habeas Corpus у всіх випадках, за винятком тих, коли основою арешту являлось обвинувачення людини в державній зраді або в тяжкому злочині. При отриманні Habeas Corpus шериф зобов'язаний був протягом 3-20 днів, залежно від відстані, доставити арештованого в суд.

Жодна вільна людина не може бути ув'язнена без попереднього судового розгляду. В наказі Habeas Corpus не може бути нікому відмовлено. Він повинен видаватися на прохання кожній людині, яка підлягає арешту чи затриманню по наказу будь-якого державного органу. В Habeas Corpus act зазначалося положення про те, що у випадку, якщо вільна людина ув'язнена чи арештована «без законних підстав» і якщо не буде встановлено на основний Habeas Corpus, виданому цій людині, то вона повинна бути або взагалі відпущена або звільнена під заставу.

У випадку затримки судового розслідування закон передбачав звільнення арештованого під заставу, чим не могли скористатися бідні. Це також не поширювалося на незаміжніх боржників, про що йшлося у ст. 8. Людину звільнену по наказу Habeas Corpus, не можна було знову ув'язнити або арештувати за те саме правопорушення або злочин. Заборонялося також переводити затриманого із однієї в'язниці в іншу і тримати без суду і слідства у в'язницях заморських володінь Англії. В законі передбачалось, що у випадку, якщо особа зловживає своїм правом на Habeas Corpus, то їй може бути відмовлено у його виданні в подальшому [4, с. 75-79].

До зазначених гарантій Habeas Corpus act передбачав також заборону відсилати будь-якого жителя Англії у в'язниці Шотландії, Ірландії, або у в'язниці будь-яких інших заморських володінь. Порушникам цієї заборони виписувався доволі високий штраф, зокрема втрату посади і втрату можливості обіймати будь-які посади на державній службі. Таким чином,

усувається можливість ув'язнення особи у віддаленому місці, де для нього можливість отримання Habeas Corpus буде ускладненою або взагалі неможливим [4, с.82].

Будучи інститутом кримінального процесу англосаксонської системи судочинства і найважливішою формою судового захисту прав особистості, процедура habeas corpus була органічно сприйнята правом США. Особливість американського варіанту даної процедури полягає у тому, що клопотання Habeas corpus може бути заявлено на будь-якій стадії кримінального процесу. Теоретично навіть засуджений може домогтися припинення справи за цією процедурою, якщо переконає суд у незаконності або необґрунтованості свого арешту, в силу чого суд повинен буде визнати незаконним і засудження [5, с. 217-218].

Проте, є країни, де існує аналогічний інститут *amparo de libertad*, який набув свого поширення у правових системах *країн Латинської Америки*.

Механізм забезпечення та захисту конституційних прав *amparo de libertad* здійснюється у п'яти формах: 1) *ампаро де лібертад* – для захисту особистої свободи, яка є еквівалентом процедури habeas corpus; 2) *ампаро контра лейєс* – для судового перегляду конституційності законодавчих актів; 3) *ампаро касаціон* – для перегляду конституційності та законності судового рішення; 4) *ампаро адміністративо* – для судового перегляду адміністративних дій; 5) *ампаро аграріо* – для захисту прав осіб в ході проведення аграрних реформ.

Здійснення заходів щодо захисту особистої свободи може здійснюватись у трьох випадках: 1) у разі загрози незаконного позбавлення особистої свободи; 2) при втраті особистої свободи; 3) у разі незаконного продовження строку обмеження особистої свободи. Отож, у порівнянні з процедурою habeas corpus, яка для реалізації права на свободу та особисту недоторканість вимагає наявність факту затримання особи, *amparo de libertad*

дозволяє захистити конституційне право на свободу та особисту недоторканість навіть в умовах загрози його порушення. [5, с. 218].

Процедура Habeas corpus є поширеною в усіх країнах континентальної Європи, їй надається достатньо велике значення. Це право закріплене у Міжнародних пактах, а також в інших документах з прав людини.

В реаліях сучасності, Habeas Corpus імплементований, зокрема, у ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. [6]. Зазначена стаття у п. 3 встановлює, що кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судове засідання. Кожен, хто позбавлений свободи внаслідок арешту або затримання під вартою, має право ініціювати провадження, під час якого суд без зволікання встановлює законність затримання і ухвалює рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним (п. 4 ст. 5 ЄКПЛ).

Варто зазначити і те, що треба дотримуватись певних стандартів справедливого судового розгляду навіть у випадках, коли держава при позбавленні свободи окремої особи як причину визначає загрозу державній безпеці. Для того щоби визначити порушення пункту 4 статті 5 у справі Шагал проти Сполученого Королівства, Європейський Суд з прав людини зробив такі зауваження:

«Суд визнає, що у випадках, коли йдеться про державну безпеку, є випадки, коли не можна уникнути використання конфіденційних матеріалів. Однак це не означає, що державні органи стають непідконтрольними національним судам відразу після того, як цими органами буде визнано, що справа має відношення до національної безпеки чи пов'язана з тероризмом(...) Існують технології, що дозволяють одночасно брати до уваги законну

потребу органів безпеки зберігати в таємниці способи та джерела походження оперативної інформації, та, з іншого боку, враховують необхідність здійснення судової процедури відповідно до вимог справедливого судочинства»[7].

Цікавою є і практика ЄСПЛ у наступних справах. У справі Санчес-Райсе проти Швейцарії (1986) Суд ухвалив рішення про те, що принцип змагальності і рівності шансів має застосовуватись також до процедур «habeas corpus». У справі Ламі проти Бельгії (1989) Суд визначив, що обвинувачений повинен мати право доступу до матеріалів справи, які були використані органами провадження слідства при перевірці рішення про попереднє затримання обвинуваченого. А в справі Буамар проти Бельгії (1988) Суд вказав на те, що коли скаргу стосовно перегляду законності затримання подає особа юного віку, то цій особі може бути надано юридичну допомогу з тим, щоб були дотримані основні процесуальні права, гарантовані у пункті 4 статті 5.

Слід зазначити, що в пункті 4 статті 5 вимагається, щоб держави, які є сторонами Конвенції, запровадили на національному рівні ефективні засоби правового захисту. У справі Сакік та інші проти Туреччини (1997) Суд визнав порушення цього положення у зв'язку з тим, що уряд не зміг представити жодного прикладу, коли особа успішно скористалась пунктом 4 статті або відповідною статтею турецької Конституції.

З огляду на проведений аналіз законодавчого досвіду різних держав, можна дійти висновку про те, що в основі процесуальних гарантій дотримання конституційних прав людини є: 1) право затриманого з'ясувати причини його затримання та вимагати від судді їх перевірки протягом зазначеного часу; 2) право вважатися невинним поки провина не буде доведена судом; 3) заборона на отримання доказів вини шляхом психічного та фізичного тиску; 4) право на звичайний, а не надзвичайний суд або суд з особливими повноваженнями. У британській правовій доктрині право на

свободу особистості включає таємницю переписки та телефонних розмов, захист від електронних засобів контролю за особистим життям, свободу совісті та віросповідання [2, с. 120-132].

У вітчизняному законодавстві ці гарантії закріплені як в Конституції, так і в поточному законодавстві та судових рішеннях. Стаття 29 Конституції України зазначає, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і лише на підставах та в порядку, встановлених законом [8].

Отож, ця норма встановлює гарантії особистої недоторканості, що є важливою складовою забезпечення змагальності і рівності сторін у публічно-позовному процесі, де обвинуваченому надаються дещо більші права, ніж потерпілому, за плечима якого стоїть держава. Це так звані *favor defensionis* або переваги захисту, серед яких не лише право особистої недоторканості, а й презумпція невинуватості. Зароджуються вони в умовах формування демократичних начал як захист від свавілля органів влади.

Стаття 63 розділу II Конституції України визначає, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, що підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист та на те, що засуджений користується усіма правами людини й громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Вказана стаття закріпила такий правовий інститут, як "імунітет свідка". Під правом імунітету свідка слід розуміти звільнення деяких категорій громадян від передбаченого законом обов'язку давати показання і пояснення щодо самого себе чи осіб, коло яких визначене законом. Інститут імунітету свідка містить: 1) правові норми, що надають особі право відмовитися від дачі показань чи пояснень у випадках, що торкаються відносин спорідненості і свояцтва; 2) правові норми, що дозволяють особі не давати показання чи

пояснення відносно себе особисто; 3) правові норми, що звільняють особу від відповідальності за відмову від дачі показань під час провадження дізнання, досудового слідства або в суді щодо себе, членів сім'ї чи близьких [9].

Право підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист містить у собі також право користуватися послугами захисника. Положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [10].

Вказане положення знайшло відображення в юридичних позиціях Конституційного Суду України. (Дивитись Рішення Конституційного Суду України (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000; Рішення Конституційного Суду України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009; Рішення Конституційного Суду України (справа про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві) від 11 липня 2013 року № 6-рп/2013; Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-в/2016.)

Також Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., взяла на себе зобов'язання створити умови та можливості для надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим особам при обвинуваченні у вчиненні кримінального правопорушення.

Впродовж чотирьох років в Україні впроваджується в дію Закон України «Про безоплатну правову допомогу», відповідно до Прикінцевих та перехідних положень якого, з 1 липня 2015 року безоплатна правова допомога буде надаватися всім категоріям осіб, визначених Законом, в повному обсязі.

Висновок. Отже, правове регулювання процедури «habeas corpus act» в українському законодавстві зазнало втілення як в Конституцію України так і в поточне законодавство. Враховуючи досвід зарубіжних країн та ефективність забезпечення прав затриманого потрібно відмітити, що механізм забезпечення прав затриманого повинен бути законодавчо закріплений та мати не лише захисну функцію, але й превентивний характер, щоб конституційне право кожної особи на свободу та особисту недоторканість не перебувало навіть під загрозою незаконного, необґрунтованого та неправомірного обмеження.

Література

1. Прилуцький С.В. Судовий контроль чи кримінальне переслідування? (Актуальні питання щодо попереднього ув'язнення у кримінальному процесі України) / С. В. Прилуцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2010. №11. С. 65-73.
2. Дерюжинский В.Ф. Habeas Corpus Act и его приостановка по английскому праву. Юрьев: Типо-лит. Г. Лакмана, 1895. 428 с.
3. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: [хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів] / О.О. Шевченко . К. : Вентурі, 1995. 256 с.
4. Кострицына Н.А. Ограничение гарантий неприкосновенности личности в английском праве. Habeas Corpus Act 1679 года и чрезвычайное законодательство в Англии. М., 1957. 175 с.

5. Шаркова А. М. Порівняльно-правова характеристика механізмів забезпечення прав затриманого: habeas corpus, amparo de libertad та механізмів реалізації права на оскарження незаконного затримання / А.М. Шаркова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. Вип. 1. Том 3. 2014. С. 216-221.
6. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.
7. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2013.
8. Конституція України // Верховна Рада України. URL: [http:// zakon0/rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/print1476888388690387](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/print1476888388690387).
9. Про права, гарантовані статтею 63 Конституції України. URL: <https://km.dsns.gov.ua/ua/Ostanni-novini/14467.html>.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Івана Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23 – р/2009.